

РОЗРОБКА СИСТЕМИ АНТИКРИЗОВОГО МЕНЕДЖМЕНТУ ДЛЯ ЧОРНОМОР'Я В КОНТЕКСТІ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Т. С. Стародуб

УДК 327.5 : 351.861

Резюме. Головними чинниками, що зумовили трансформацію наявної системи інституціонального забезпечення співробітництва у сфері безпеки Чорноморського простору, є, по-перше, російсько-грузинська війна 2008 р., яка довела неефективність існуючих тут інституціональних структур, по-друге, відсутність достатнього фінансового, матеріально-технічного, кадрового потенціалу та політичної волі еліт держав Чорноморського регіону для реалізації власних ініціатив/проектів, що обумовила залучення до процесів конструювання регіонального комплексу безпеки ресурсів зовнішніх сил (ЄС, НАТО, США).

Останнім часом посилюється увага міжнародної експертної спільноти до проблеми формування комплексу регіональної безпеки у Чорноморському просторі, зокрема, до такого ключового завдання, як розробка та імплементація системи антикризового менеджменту, завдяки якій держави зможуть керувати ризиками – запобігати їх появі та сприяти зменшенню деструктивного впливу небезпек на розвиток системи регіональної безпеки та співробітництва загалом.

Актуальність проблеми посилюється також тим, що забезпечення функціонування системи антикризового менеджменту в Чорноморському просторі зокрема та підтримка регіональної стабільності в цілому можливі лише за умов створення ефективного механізму взаємодії різних регіональних інституційних об'єднань, що має бути покладений в основу ключового концептуального документа – Спільної стратегії подальшого розвитку Чорноморського регіону на сучасному етапі.

Теоретичні та практичні аспекти політичної регіоналістики висвітлено в працях зарубіжних вчених: Є. Доморенко, А. Казанцева, Л. Канторі, А. Макаричева, С. Роккана, А. Сергуніна, К. Штольца та ін. Інституціональний чинник у забезпеченні міжнародної безпеки на регіональному рівні розглядали теоретики ліберального інституціоналізму (Р. Кеохейн, Л. Мартін, М. Церн, А. Штейн), соціологічного інституціоналізму (А. Вендт, К. Сікніх, М. Фіннемор), політичного реалізму (Р. Гілпін, Дж. Мієршармер, С. Краснер), класичної теорії регіональних комплексів безпеки (Б. Б'юзан, Я. Вайлд, О. Уївер). Питання режиму регіональної безпеки, ключові аспекти процесу формування системи антикризового менеджменту та попередження конфліктів досліджували провідні американські вчені А. Заккор, А. Бразевіц, а також російські науковці Ю. Воробйов, Б. Порфір'єв, Г. Федулов та ін.

Створенню системи оцінки ризиків та загроз на локальному, національному, регіональному, міжрегіональному та глобальному рівнях присвячено праці українських науковців-практиків, зокрема, Герасимчука С. П., Горбуліна В. П., Литвиненка О. В., Ситника М. Г. та ін.

Стародуб Тетяна Сергіївна – кандидат політичних наук, державний експерт Національного інституту проблем міжнародної безпеки

Метою статті є аналіз особливостей створення та формування системи антикризового менеджменту для Чорномор'я крізь призму трансформаційних процесів інституціонального забезпечення співробітництва у сфері регіональної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Нині не лише країни Чорноморського регіону, а й інші держави світу не в змозі самостійно протистояти посиленню загроз та викликів безпеці на національному, регіональному/трансрегіональному та глобальному рівнях. Розглядаючи процеси інституціональної взаємодії в регіоні, важливо наголосити на ключовій ролі міжнародних організацій у виробленні теоретико-методологічних підходів щодо визначення ключових концептуальних понять системи антикризового менеджменту, а саме: «міжнародна регіональна безпека», «інституціональний вимір регіональної взаємодії», «загроза регіональній безпеці», «надзвичайна ситуація», «механізми нейтралізації загроз», «ризик», «управління ризиком», «режим безпеки» та розробки заходів для запобігання загроз і забезпечення захищеності найважливіших об'єктів інфраструктури від комплексного впливу вражаючих своїми наслідками аварій та катастроф, які мають транскордонний характер.

З огляду на інтенсифікований обмін досвідом, який відбувається останнім часом у рамках співпраці окремих робочих/контактних груп різних регіональних організацій Чорноморського простору, можна говорити про початок вироблення концептуальних засад подальшої взаємодії в окресленні не лише пріоритетних проблем, які необхідно вирішити, а й у питанні узгодження основних понять, якими оперують експерти і які мають бути спільними під час розробки загальних стратегій і влаштовувати всіх учасників регіональної системи взаємодій, та у виробленні методології забезпечення управління системою регіональної безпеки для Чорноморського простору.

Отже, наведемо визначення основних понять з дослідження проблеми формування системи антикризового менеджменту для Чорномор'я у контексті трансформаційних процесів інституціонального забезпечення співробітництва з питань регіональної безпеки :

міжнародна регіональна безпека – це захищеність системи взаємовідносин країн окремого регіону від загроз дестабілізації ситуації, криз, збройних конфліктів і війн регіонального масштабу [1, 41];

інституціональний вимір регіональної взаємодії – оновлення наявних схем співпраці окремих ре-

гіональних організацій (ОЧЕС, BLACKSEAFOR, Рада міністрів оборони держав Південно-Східної Європи, «Чорноморська гармонія»), використання їхніх ресурсів для створення та імплементації системи антикризового менеджменту для Чорномор'я;

загроза регіональній безпеці – це безпосередня небезпека, джерело якої може бути встановлено більш-менш чітко; загроза потребує швидкого реагування з боку тих, проти кого вона спрямована [2], що передбачає розробку як стратегії протидії, так і плану заходів з метою реалізації означених у стратегії цілей і завдань;

механізми нейтралізації загроз – комплекс взаємопов'язаних політичних, економічних, нормативно-правових, військових, техніко-технологічних, організаційних та гуманітарних заходів, спрямованих на ідентифікацію, прогнозування та відвертання загроз, а в разі їх пом'якшення – наслідків, пов'язаних з ними [1, 49];

надзвичайна ситуація – обставина на певній території, що склалася внаслідок аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного лиха тощо, які можуть або вже призвели до людських жертв, втрати здоров'я людьми або шкоди довкіллю, значних матеріальних і фінансових витрат, а також до порушення нормальних умов життєдіяльності людей [1, 48]; надзвичайна ситуація може мати деструктивні наслідки локального, національного, транскордонного, регіонального/міжрешіонального і навіть глобального масштабу й потребує мобільного реагування як на національному, так і на міждержавному рівнях із залученням відповідних профільних міжнародних структур;

ризик – вірогідно можливі небезпеки, до яких застосовують страхувальні заходи або профілактичні дії як на національному, так і на міждержавному/решіональному рівнях [2]; уявлення про ризики формуються в результаті дискусій як у політичних, так і в наукових колах [3]; ризик – прогнозована векторна величина збитку, що може постати через ухвалення рішень в умовах невизначеності та реалізації загрози [1, 50];

управління ризиком – розробка та обґрунтування оптимальних процесів діяльності, спрямованих на ефективну реалізацію рішень у галузі забезпечення безпеки [1, 50 – 51];

режим безпеки – сукупність принципів, правил та норм, які формують рамки поведінки для «акторів безпеки» і забезпечують позитивну взаємодію між ними на національному, регіональному та міжнародному рівнях.

Більшість науковців схиляється до того, що процес формулювання основних понять у сфері регіональної безпеки ще не завершився і потребує подальшого теоретико-методологічного вдосконалення з огляду на постійні зміни зовнішнього середовища та появу новітніх викликів і загроз як безпеці окремої держави регіону, так і простору загалом.

Протягом останніх десятиліть спостерігається тенденція зростання кількості надзвичайних ситуацій техногенного характеру не лише в регіоні, а й в усьому світі. Збільшується кількість промислових аварій та катастроф, що завдають значної шкоди здоров'ю населення, об'єктам народного господарства, транспортно-комунікаційній інфраструктурі, довкіллю. Наслідки більшості цих надзвичайних ситуацій поширюються не лише на країну, де безпосередньо сталася катастрофа, а й на весь регіон.

Також зросла загроза терористичних актів та диверсій, що можуть спрямовуватися на потенційно небезпечні підприємства й об'єкти і призвести до катастрофічних наслідків, які виходять за рамки національних кордонів [4, 29]. Наявність у регіоні неврегульованих конфліктів унеможлиблює забезпечення стабільного функціонування трубопроводів та транспортних комунікацій.

Наймасштабніші надзвичайні ситуації техногенного характеру, що сталися протягом останніх десятиліть, забрали десятки і сотні людських життів, завдали значної (у багатьох випадках непоправної) шкоди довкіллю. Як приклад, ситуація з транскордонними екологічними наслідками у Чорноморському регіоні, яка мала місце в Румунії 2000 р., де на золотодобувному руднику «Ауру» прорвало дамбу ставка-хвостосховища. Понад 100 тис. кубометрів води з висококонцентрованими ціаністими з'єднаннями потрапило в Тису та Дунай. Через транскордонне перенесення отрути масово загинули риби, птахи, тварини, більш як 2 млн. людей залишилися без питної води, прикордонним державам було завдано істотних економічних збитків [4, 29].

Таким чином, не лише перед країнами Чорноморського регіону, а й перед світовою спільнотою загалом постала проблема розробки ефективної системи управління ризиками та загрозами. У цьому контексті важливо зазначити, що нині є ряд міжнародних організацій і структур, які розробили пакет рекомендацій і пропозицій щодо створення та імплементації системи оцінки й управління ризиками, що пов'язані із загрозами безпеці та здоров'ю людини і довкіллю через діяльність промислових, насамперед нафтопереробних та хімічних, й енергетичних комплексів у широкому розумінні. Варто виокремити Організацію об'єднаних націй з промислового розвитку (UNIDO), Міжнародне агентство з атомної енергетики (IAEA), Програму з навколишнього середовища ООН (UNEP), Всесвітню організацію охорони здоров'я (WHO), Міжнародну організацію праці (ILO).

На особливу увагу заслуговує робота в цьому напрямі в рамках окремих структур Євросоюзу та НАТО. Основи політики ЄС з питань попередження масштабних аварій, наслідки яких мають транскордонний характер, закріплено у відповідних Директивах ЄС, що є документами прямої дії та обов'язковими для виконання всіма державами ЄС. Зокрема, Директива 82/501/ЄЕС (Директива Севезо) про безпеку великих аварій у деяких галузях промисловості та іншої діяльності [5], яку 1999 р. замінено на Директиву 96/82 ЄЕС (Директива Севезо II) про запобігання великих аварій за участю небезпечних речовин [6].

Підходи до регулювання управління безпекою в надзвичайних умовах, що містяться у Директиві Севезо II, знайшли адекватне відображення в низці директивних документів, де визначено позицію світової спільноти, що полягає у недопущенні великих аварій та катастроф, зокрема в Конвенції про запобігання великим промисловим аваріям від 22 червня 1993 року № 3174, прийнятій в Женеві на 80-й сесії Генеральної конференції Міжнародної організації праці [7].

Відповідно до загальних принципів Конвенції, кожен член повинен формулювати, здійснювати і періодично переглядати національну політику щодо захисту персоналу, населення і довкілля від ризику великих аварій з огляду

на чинні національні закони і норми, умови і практику [7].

Дія директиви Севезо II поширюється на всі підприємства, де наявні небезпечні речовини в кількостях, що дорівнюють чи перевищують мінімальне граничне значення, вказане у Директиві. Якщо кількість небезпечних речовин перевищує максимальне граничне значення, то вимоги до забезпечення безпеки такого об'єкта значно підвищуються [6].

Ключовим завданням стратегії ЄС у сфері антикризового врегулювання є переведення управління безпекою на якісно нову основу для того, щоб ризик для людей, майна і довкілля, що залежить від розташування і діяльності потенційно небезпечних підприємств, міг бути оцінений і належним чином керований. Основні зусилля щодо захисту населення або ліквідації наслідків аварій, які вже сталися, мають бути спрямовані на їх попередження.

НАТО як організація та держави – члени Альянсу окремо мають значний досвід у сфері антикризового врегулювання, зокрема у створенні ефективних систем управління, матеріально-технічного, фінансового та інших видів ресурсного забезпечення дій відповідних сил і засобів в умовах надзвичайних ситуацій мирного і воєнного часу [4, 36]. При розробці українського підходу до створення системи антикризового менеджменту для Чорноморського регіону автор використала окремі структурні елементи стратегії Альянсу щодо реагування на виклики і загрози та забезпечення роботи системи командування, контролю, управління й розвідки, включно з функцією обміну інформацією, які за змістом синхронізуються з політикою США у сфері мобільного реагування на виклики та загрози.

У цьому зв'язку доцільно розглянути досвід США щодо створення та імплементації системи попередження надзвичайних ситуацій техногенного характеру і можливості його використання для регіону Чорного моря.

Відповідно до концепції об'єднаного управління країною у надзвичайних ситуаціях, централізоване керівництво аварійно-рятувальними роботами і надання необхідної фінансової та матеріально-технічної допомоги здійснює Федеральне агентство по роботі у надзвичайних

умовах (ФЕМА) США, що безпосередньо підпорядковано президентові (рік створення – 1979). З метою створення скоординованої структури органів управління в рамках ФЕМА засновано Систему управління діями у надзвичайних ситуаціях (NEMS) і Систему оповіщення й попередження (NAWAS). Нині ключове завдання системи – попередження і ліквідація надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру і використання наявного потенціалу ФЕМА в гуманітарних цілях [4, 38].

Стратегія США щодо шляхів оптимізації антикризового врегулювання має чітку структуру, яка складається з таких елементів: аналіз ризику, що включає оцінку ризику, управління ризиком, комунікабельність ризику (поширення інформації про ризик); компоненти «оцінки ризику» та компоненти «керування ризиком» [4, 79 – 80].

На думку автора, при формулюванні власного підходу до визначення основних структурних елементів системи, варто більше уваги приділити саме змісту ключових положень стратегії США, яка більшою мірою підходить для створення системи антикризового менеджменту як на національному, так і на регіональному рівнях.

У цьому зв'язку Українська держава в рамках діяльності такої структури, як ОЧЕС (з урахуванням розширення функцій цієї організації за рахунок безпекового виміру), беручи до уваги досвід провідних профільних міжнародних організацій, ЄС, НАТО, США та на підставі наявних розробок провідних вітчизняних фахівців, може запропонувати власне бачення моделі системи антикризового менеджменту для Чорноморського регіону.

Система антикризового менеджменту для Чорноморського регіону: український підхід

Така система має включати наступні структурні елементи:

1. *Забезпечення режиму безпеки передбачає співпрацю в таких сферах безпеки, як:* безпека кордонів; контроль за безпекою повітряного простору; безпека мореплавання [8, 99]; розробка заходів, спрямованих на зміцнення взаємодії між різними регіональними інституціями

з питань забезпечення моніторингу за дотриманням державами регіону режиму безпеки.

2. *З метою забезпечення ефективної системи управління режимом безпеки необхідно розробити функціональну концепцію регіональної безпеки, яка чітко окреслила б існуючі транснаціональні загрози.* Зокрема, до таких загроз варто включити: транснаціональний/регіональний тероризм; поширення зброї масового ураження; трафік вогнепальної зброї; контрабанда наркотичних та психотропних речовин; діяльність транснаціональних злочинних організацій, яким властиві такі ознаки: їх мережа є занадто розпорошеною та децентралізованою; здатність угруповань використовувати наявну систему транспортних комунікацій; мобільність реагування на заходи протидії їх діяльності з боку регіональних/глобальних інституцій або окремих країн регіону [8, 99].

3. *Нова інституціональна модель співробітництва в галузі безпеки має ґрунтуватися на створенні т. зв. мереж «когнітивних акторів» у Чорноморському регіоні.* Саме «когнітивні актори», які поширюють інформацію, інтерпретації, інструменталізують знання, є важливим елементом у системі взаємодії регіонів із зовнішнім середовищем [9]. Постає питання про визначення ролі аналітичних центрів, науково-дослідницьких інститутів та неурядових громадських організацій у процесі забезпечення регіональної безпеки у Чорноморському просторі [10, 105]. З цією метою доцільно окреслити можливості впливу експертної спільноти на механізм прийняття державних рішень у галузі регіональної безпеки.

4. *Відповідно до функціональної концепції регіональної безпеки, управління кризовими ситуаціями відбувається в кілька етапів, а саме:* виявлення загроз; розробка та прийняття рішень; вжиття заходів протидії; формування плану дій щодо боротьби з чітко визначеними загрозами [8, 100] та призначення виконавців, відповідальних за його реалізацію на регіональному/трансрешіональному та національному/локальному рівнях; розробка стратегії подальшої співпраці країн Чорномор'я у сфері безпеки.

Процес виявлення загроз передбачає: збирання та обмін інформацією на рівні мобільних контактних груп при оборонних відомствах/міністерствах країн регіону; постійний моніторинг та

контроль повітряного простору; спостереження за сухопутними та морськими кордонами, зокрема, з метою виявлення фактів переміщення зброї масового ураження, трафіку наркотичних та психотропних речовин, торгівлі людьми тощо; моніторинг за поширенням інфекційних захворювань [8, 100]; підготовка аналітичних доповідей та звітів статистичного характеру для відповідних органів державної влади на національному рівні та регіональних/трансрешіональних інституцій щодо стану безпеки регіону загалом та кожної країни окремо.

Етап протидії передбачає вжиття заходів на концептуальному рівні, що залежить від загального стану безпекового середовища в регіоні, та безпосередньо під час виникнення надзвичайних ситуацій, які являють собою загрозу країнам означеного простору в цілому.

План дій щодо боротьби з чітко визначеними загрозами і призначення виконавців, відповідальних за його реалізацію на регіональному/трансрешіональному та національному/локальному рівнях, включає наступне:

вжити заходи, пов'язані з посиленням безпеки морських портів та аеропортів;

забезпечити необхідним технічним устаткуванням та програмним забезпеченням служби митного й імміграційного контролю з урахуванням потреби у посиленні безпеки кордонів;

розробити і впровадити систему моніторингу та контролю за поширенням зброї масового ураження і визначити структури, на які покладатимуться зазначені функції, на національному та регіональному рівнях [8, 100];

організувати проведення спільних навчань та семінарів-тренінгів;

використовувати наявні багатонаціональні миротворчі сили в регіоні для підтримання безпеки не лише у Чорномор'ї, а й у Південно-Східній Європі загалом (наприклад, можна застосовувати потенціал SEEBRIG);

залучати різні міжнародні організації для реалізації міжрешіональних проектів (участь у співфінансуванні окремих проектів; надання технічного сприяння);

забезпечити подальший контроль над утилізацією боєприпасів тощо.

Розробка стратегії співпраці країн Чорномор'я у сфері безпеки на майбутнє має містити:

- означення перспективних напрямів співпраці;
- спільну для всіх країн – учасниць комплексу регіональної безпеки систему оцінки ризиків/загроз.

Вітчизняні фахівці виокремлюють три принципових підходи до оцінки ризиків на національному рівні, які можна застосувати і для вироблення оцінки ризиків на регіональному/міжрегіональному рівнях:

методологічні принципи – визначають концептуальні положення, що є загальними, а головне, незалежними від специфіки даного ризику [4, 17] (*однотипність* ризиків передбачає те, що для будь-якого учасника діяльності (держави, регіональні організації, транснаціональні компанії, неурядові громадські організації, «мозкові» центри тощо) уявлення про ризик збігаються; принцип *позитивності* пов'язують з уявленнями про досяжність результатів і, як правило, – з принципом *результативності*; *об'єктивність* ризиків означає, що для їхньої оцінки необхідно забезпечити правильне відзеркалення структури і характеристик об'єкта, що змінюється; *коректність* означає, що у разі їхньої оцінки повинні виконуватися певні формальні вимоги, які чітко окреслені заздалегідь; *комплексність* ризиків передбачає, що вони повинні утворювати замкнену систему, яка має ієрархічний вигляд, передусім це стосується групи емерджентних ризиків; *взаємозалежність* означає, що виникнення одних ризиків автоматично, або через складні опосередковані зв'язки, призводить до нових ризиків) [4, 18 – 20];

методичні принципи – безпосередньо пов'язані з видом діяльності, її специфікою, ціннісними уявленнями, конкретно-історичними ситуаціями тощо [4, 17] (*дисонансність* ризиків означає, що будь-яка нова діяльність вносить у середовище специфічні особливості, а методичне забезпечення дає можливість враховувати дисонансні ризики; *рівна сприйнятність* ризиків пов'язана з наявністю різних ділянок діяльності, що визначає розбіжність інтересів учасників

щодо сутності ризиків, їхніх наслідків та ставлення до оцінки масштабів завданих збитків; *динамічність* ризиків припускає те, що методичне забезпечення враховує змінність ризиків і дає змогу однозначно дати характеристику певної динаміки процесів; *узгодженість* ризиків пов'язана з тим, що ризики з'являються у чітко визначений період, і процеси запобігання мають бути узгоджені з іншими процесами) [4, 20 – 21];

операційні принципи – пов'язані з наявністю, достовірністю, однозначністю інформації і можливостями її обробки [4, 18] (*модельованість* ризиків означає, що ситуацію у разі виникнення ризиків можливо описати за допомогою моделі, цей принцип є необхідним для визначення найголовніших «правил гри»; *симпліфікованість* ризиків, коли під час оцінювання ризиків обирають «найпростіший» метод з інформаційно-обчислювального погляду) [4, 21];

- перелік можливих спільних тактичних/стратегічних дій, спрямованих на подолання цих викликів;
- аналіз наявних ресурсів у країнах регіону, необхідних для забезпечення у подальшому функціонування системи антикризового менеджменту для країн Чорноморського регіону;
- визначення можливостей створення ефективного механізму взаємодій різних регіональних інституційних об'єднань з метою забезпечення функціонування системи антикризового менеджменту в регіоні.

Реалізація цих заходів сприятиме формуванню у Чорноморському просторі регіонального комплексу безпеки (стан, за якого національна безпека однієї держави не може розглядатися відокремлено від другої та безпеки регіону загалом [11, 44]) з максимальним ступенем інституціоналізації, що безумовно позитивно позначиться на загальній динаміці розвитку регіону.

Висновки. Важливим питанням взаємодії країн Чорномор'я є розробка спільної стратегії розвитку Чорноморського регіону з урахуванням необхідності узгодження змін у зовнішньополітичних стратегіях країн Чорномор'я з метою вироблення основних напрямів взаємодії, цілей і механізмів їх реалізації на національному, регіональному/міжрегіональному та глобально-

му рівнях. Один з ключових структурних елементів цієї стратегії – положення про створення та реалізацію системи антикризового менеджменту для Чорномор'я.

Для України важливо долучитися до країн Чорноморського регіону, зусилля яких спрямовані на реалізацію заходів щодо ефективнішої діяльності наявних структур і механізмів забезпечення регіональної безпеки та створення ефективного механізму взаємодій різних регіональних інституційних об'єднань у розширеному Чорноморському просторі. З цією метою важливо запропонувати власне бачення системи антикризового менеджменту для Чорномор'я. Розробка та впровадження цієї системи має стати одним з ключових завдань зовнішньої регіональної політики Української держави на сучасному етапі.

Джерела

1. *Актуальні проблеми створення системи оцінки зовнішніх і внутрішніх загроз національній безпеці України*: Вип. 20 / За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К.: ІНБ РНБО України, НЦПЄІ. – 2005. – 344 с.

2. *Stehr N. The Fragility of Modern Societies. Knowledge and Risks in the Information Age.* – London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE Publications, 2001. – P. 144 – 146 // Цит. по: Макарычев А. Безопасность как феномен публичной политики: общие закономерности и проекции на Балтийский регион. – http://megaregion.narod.ru/articles_text_2.htm

3. *Wallander C. The Multiple Dimensions of Russian Threat Assessment.* PONARS Policy Memo Series. – N 199. – April. – 2001 // Цит. по: Макарычев А. Безопасность как феномен публичной политики: общие закономерности и проекции на Балтийский регион. – http://megaregion.narod.ru/articles_text_2.htm

4. *Актуальні проблеми оцінки ризиків та загроз національній безпеці в контексті євроатлантичної інтеграції України.* – Вип. 9 / За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К.: ДП «Євроатлантикінформ», 2005. – 224 с.

5. *Федулов Г. Зарубежный опыт создания и обеспечения функционирования систем предупреждения и ликвидации чрезвычайных ситуаций // ВИНТИ. Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях.* – 1998. – Вып. 8. – С. 63 – 100 // Цит. по: Актуальні проблеми оцінки ризиків та загроз національній безпеці в контексті євроатлантичної інтеграції України. – Вип. 9 / За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К.: ДП «Євроатлантикінформ», 2005. – 224 с.

6. *Нормативно-правовое обеспечение декларирования промышленной безопасности опасных производственных объектов / М. В. Лисанов, А. С. Печеркин, В. И. Сидоров и др. // Безопасность труда в промышленности.* – 2000. – № 1. – С. 8 – 12 // Цит. по: Актуальні проблеми оцінки ризиків та загроз національній безпеці в контексті євроатлантичної інтеграції України. – Вип. 9 / За заг. ред. академіка НАН України, д. т. н. В. П. Горбуліна. – К.: ДП «Євроатлантикінформ», 2005. – 224 с.

7. *C174 Prevention of Major Industrial Accidents Convention, 1993.* – <http://www.ilo.org/ilolex/english/convdisp1.htm>

8. *Zaccor A. Crisis Response, Consequence Management. A Model Security Regime // Monitor Strategic.* – 2008. – № 1 – 2. – P. 99 – 101.

9. *Stone D. Think Global, Act Local or Think Local, Act Global? Knowledge Production in the Global Agora // Paper presented for «Reshaping Globalization: Multilateral Dialogues and New Policy Initiatives», Central European University Conference. Budapest, October 17th, 2001.* – P. 2 – 14. // Цит. по: Макарычев А. Безопасность как феномен публичной политики: общие закономерности и проекции на Балтийский регион. – http://megaregion.narod.ru/articles_text_2.htm

10. *Bruzewicz A. The Role of Humanitarian Organizations and Civil Military Cooperation in the Field of Crisis Management and Conflict Prevention // Monitor Strategic.* – 2008. – № 1 – 2. – P. 102 – 108.

11. *Buzan B., Wæver O. Regions and Powers. The structure of International Security.* – New York: Cambridge University Press, 2003. – 564 p.